

ՊԱՂՏԱՍԱՐ ԴՊԻՐ ԿԵԱՆՔԸ ԵՒ ԳՈՐԾԸ¹

ՀԵՆՐԻԿ ԲԱԽԶԻՆԵԱՆ

Ա. ՍԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Պաղտասար Դպիրն իր ժամանակի թերեւս ամենահամբաւաւոր ու բազմարդիւն մանկավարժն էր արեւմտահայ իրականութեան մէջ: Ժամանակակիցներն ու յաջորդները վաստակաշատ ուսուցչապետին կոչել են «իմաստուն մեծ դասասաց», «քաջակիրթ մանկածու», «պատուելի մեծ վարժապետ», «վարժապետաց պետ» եւ «դաստիարակ բազմարդիւն»: Պետրոս Ղափանցին իր ուսուցչին նուիրած ողբերգական ներբողում նրան համարել է «անգիտութեանց ընդդիմահար», որի շնորհիւ «մանուկ անկիրթ եւ անկատար վարժեալ գլտաւ արդիւնարար»²:

Յայտնի է, թէ ե՞րբ եւ ի՞նչ պայմաններում է Պաղտասար Դպիրն սկսել իր մանկավարժական գործունէութիւնը: Ըստ Յ. Մըմրեանի՝ նա «1700էն մինչեւ 1758 Պոլիսի ամէնէն բազմահմուտ եւ բազմասան վարժապետն եղաւ»³: Կարծում ենք, թէ Դպիրն ըստ ամենայնի իր մանկավարժական գործունէութիւնը ծաւալել է իր ուսուցչի՝ Աստուածատուր Աղաւնու մօտ հմտանալուց յետոյ եւ յատկապէս 1719 թուականից ետք, երբ Յովհաննէս Կոլոտի ջանքերով Կոստանդնուպոլսի Սկիւտար թաղամասում հիմնւում է մի դպրոց: Այդ դպրոցում դասաւանդել է ինքը՝ Յովհաննէս Պատրիարքը, որն այստեղ ներմուծել եւ զարգացրել է Բաղէշի Ամրտոլու վանքի դպրոցի կրթական հարուստ աւանդոյթները: Պաղտասար Դպիրն այս դպրոցում իր հերթին ներմուծել է իր նշանաւոր ուսուցչից ձեռք բերուած հարուստ փորձը: Աստուածատուր Աղաւնին, Արշակ Ալպոյաճեանի խօսքերով ասած, «էջմիածնայ դպրոցին ամենափայլուն ներկայացուցիչներէն մէկն է», ուստի եւ նրա աշակերտի՝ Պաղտասարի շնորհիւ Սկիւտարի (ապա նաեւ Գում—Գափուի) դպրոցում «Ամրտոլու դպրոցին կը պատուաստուէր նաեւ էջմիածնայ վարժարանը»⁴:

Ամրտոլու վանքի նախկին սան Յովհաննէս Կոլոտն իր ստեղծած դրպ-

րոցում մեծ տեղ է յատկացրել «արտաքին գիտութիւններին»⁵ եւ հայ պատմագրութեանը: Այդ առարկաների խոր ու հիմնաւոր դասաւանդման նպատակով նա զարկ է տուել այդ բնագաւառի երկերի գրչագրութեան ու տպագրութեան գործին, որին եռանդուն մասնակցութիւն է բերել Պաղտասար Դպիրը: Յովհաննէս Կոլոտի յանձնարարութեամբ եւ հովանաւորութեամբ նա խմբագրել ու հրատարակել է փիլիսոփայական, քերականական եւ պատմագրական մի շարք երկեր, գրելով համապատասխան առաջաբաններ ու վերջաբաններ: Ելնելով նրա հրատարակած այդ նիւթերից, կարող ենք ասել, որ Սկիւտարի դպրոցում Պաղտասար Դպիրը դասաւանդել է Հայոց Պատմութիւն, աստուածաբանութիւն, տրամաբանութիւն, քերականութիւն, թերեւս նաեւ երաժշտութիւն:

Սկիւտարի դպրոցում աշխատելու տարիներին Պաղտասար Դպիրն ինքը ստեղծել եւ հրատարակել է նաեւ նոր դասագրքեր ու ընթերցանութեան ձեռնարկներ: Կրթական—ուսուցողական նպատակով է կազմուած նրա Շահաւետը, որը լոյս է տեսել 1723 թուականին, մեր կարծիքով՝ առաջին հերթին Սկիւտարի դպրոցի պէտքերի համար, եւ «հրամանաւ տեառն Յովհաննիսի աստուածաբան վարդապետի»: Քաղաքական բնոյթի այս փոքրիկ գրքոյկն ուղղուած լինելով ուշիմ աշակերտներին, որոնք «միտս ունին եւ լսելիս»՝ ուսուցանում է քրիստոնէական վարդապետութեան հիմնական սկզբունքները:

Սկիւտարի դպրոցի համար Պաղտասար Դպիրը կազմել եւ դարձեալ 1723 թուականին լոյս է ընծայել մի Այբբէնարան՝ «սակս նորավարժ հետեւողաց», որը տարրական գիտելիքներ է հաղորդում թէ՛ հայոց այբուբէնի ու վանկակազմութեան եւ թէ՛ քրիստոնէական կրօնի եւ քերականութեան վերաբերեալ: Ի դէպ՝ Դպրի հրատարակած Այբբէնարանից ընդամէնը մէկ տարի առաջ, 1722ին, Աստուածատուր Կոստանդնուպոլսեցու տպարանում լոյս է տեսել մէկ այլ Այբբէնարան, որը, դատելով տիտղոսաթերթից, արտատպուած է Ոսկան Երեւանցու հրատարակած Այբբէնարան եւ Քրիստոնէական⁶ գրքից: Վերջինս Կ. Պոլսում վերահրատարակուել է նաեւ 1700 թուականին: Իսկ 1712ին Գրիգոր Մարգուանեցու տպարանը լոյս է ընծայել Յովհաննէս Երէց Ակնեցու կազմած Այբբէնարանը: Պաղտասար Դպիրն, ըստ երեւոյթին, ելնելով իր մանկավարժական փորձից եւ Սկիւտարի դպրոցի նոր պահանջներից՝ յարմար է գտել կազմել մի նոր Այբբէնարան՝ նորովի կրթելով հայ մանուկներին: Նրա կազմած այդ դասագիրքը, ինչպէս երեւում է, երկար ժամանակ գործածուել է Կ. Պոլսի դպրոցներում: Ուշագրաւ է, որ դրանից կէս դար անց, Կ. Պոլսում լոյս է տեսել մի Այբբէնարան եւ Քրիստոնէական, որի յիշատակարանում⁷ ասուած է. «Այբբէնական կարգն սորին ասեալ եղեւ ի տետրակէ Պաղտասար Դպիրին»⁸:

Այբբենարանից յետոյ Պաղտասար Դպիրը գրոց աշակերտների համար ստեղծել եւ լոյս է ընծայել մի մեծարժէք երկհատոր Բերականութիւն⁹։

Պաղտասար Դպրի առաջին աշակերտներից է Պետրոս Դպիրը, որը 1721 թուականին, ըստ երեւոյթին իր ուսուցչի յանձնարարութեամբ, գրչագրել է Սիմէոն Զուղայեցու Տրամաբանութիւնը եւ յիշատակագրել. «Տրամաբանութիւն այս տիրացու Պաղտասարի աշակերտ Պետրոս Դպրին է»¹⁰։

Պաղտասար Դպրի առաջին աշակերտներից է նաեւ Կոստանդնուպոլսի նշանաւոր գրահրատարակիչներից մէկը՝ Մարտիրոս Սարգսեանը, որը 1727 թուականին հրատարակած Կիւրեղ Եղուսաղէմացու Կոչումն Ընծայութեան գրքի յիշատակարանում Պաղտասար Դպրին յիշում է որպէս իր «վարժիչը»¹¹։

Սկիւտարի դպրոցում Պաղտասար Դպրին աշակերտել է Յակոբ Նալեանը¹²։ Ինչպէս յայտնի է՝ իր պատրիարքութեան առաջին իսկ տարում վերջինս բացել է Գում—Գափուի մայր դպրատունը, որտեղ աշխատանքի է հրաւիրել իր ուսուցչին՝ Պաղտասար Դպրին։ Ինչպէս գրել է Վ. Թորգոմեանը¹³ «1741ին Նալեան Յակոբ Պատրիարք Ս. Աստուածածին եկեղեցին կը փոխադրէ Իսկիւտարի մէջ Կոլոտի բացած վարժարանը եւ կ'անուանէ զայն «Մայր դպրատուն», ուր կը դասախօսէ եւ ինք, եւ նաեւ նշանաւոր Պաղտասար Դպիրը»¹⁴։

Դպրոցի սաներից մէկը՝ Յարութիւն Կարնեցին, ներբողելով այդ կրթութօջախը, վկայել է, որ Նալեանը դպրոցի կառավարիչ—հոգածու է կարգել Պաղտասար Դպրին.

Կացոյց ի սա կառավարիչ հոգածու
Զոմն սոփեստ՝ յոյժ քաջակիրթ մանկածու,
Հոմերական ուսմամբ լինել նա ուժտու
Տոհմիս մանկանց, որոց միտք են լուսատու։

Որոյ անունն յորջորջէին Պաղտասար,
Ի քաղաքէն, որ այժմ անուանի Կեսար,
Քերթողական արուեստիւ լեալ յոյժ ճարտար,
Որ ոչ սակաւ ազգիս գլուաւ մըխիթար...¹⁵

Դպրոցի սաներից մէկ ուրիշը եւս ջերմ երախտիքով է յիշում նրա կառավարիչ—հոգածուին եւ միւս ուսուցիչներին. «Հաստատեցաւ սիրտ իմ այսօր եւ զօրացաւ բազուկ իմ, տիրեալ անեզր խնդութեան երախտեաց մօրն իմ դպրատան եւ նմա հոգածուի եւ վարժապետացն»՝ գրում է նա¹⁶։ Այդ ուսուցիչների մէջ, հաւանաբար, եղել է նաեւ Պաղտասար Դպրի աւագ որդին՝ Արսէն Դպիրը, որին Պաղտասարի հետ մէկտեղ յիշել է տաղասաց

եւ մատենագիր Պօղոս Տիւրիկեցին, ներկայացնելով որպէս «Պաղտասար եւ Արսէն շնորհապերճ դպրաց աշակերտ»¹⁷:

Ինչպէս մի ժամանակ Յովհաննէս Կոլոտի, այժմ էլ Յակոբ Նալեան Պատրիարքի յանձնարարութեամբ ու հովանաւորութեամբ, Պաղտասար Դպիրը շարունակում է տպագրել որոշ օգտաշատ գրքեր ի նպաստ մայր դպրանոցի: 1750ական թուականներին նա վերահրատարակում է կրթական նպատակներով կազմած Շահաւէտ¹⁸ եւ Բարեւագիրք ժողովածունները, եւ տպագրում՝ իր մէկ այլ աշխատութիւնը՝ Յանկգիրք Նոր Կտակարանին¹⁹: Գրաբարի քերականութիւնը շատ աւելի դիւրութեամբ ուսուցանելու նպատակով՝ նա Յակոբ Նալեանի յանձնարարութեամբ ձեռնարկում է մէկ այլ աշխատութիւն, որը լոյս է ընծայել 1760 թուականին: Դա գրաբարի քերականութիւնը ժամանակի խօսակցական լեզուով՝ արեւմտահայ աշխարհաբարով շարադրելու առաջին փորձն է եւ հեղինակի նախորդ երկհատոր Քերականութեան համառօտութիւնը: Գրքի առաջաբանում բացատրելով իր այս նոր աշխատութեան նպատակը՝ հեղինակը նշել է, որ թէեւ իր երկհատոր Քերականութիւնը «բացկեկ»՝ այսինքն հասկանալի լեզուով է շարադրել, բայց գրաբարին ղեռնա չտիրապետող մանուկները դժուար են ընկալում այն, ուստի եւ «զայս փոքրիկ քերականութիւնս ալ նոր շարադրեցինք աշխարհի բառով, որ գրոց բան հասկանալու սէր ունեցող փոքրիկ տիրացուներն կամ թէ ով ոք եւ իցէ, ասով մտնեն ի մեծ քերականութիւնն եւ հեշտ ուսանին զնա շնորհօքն Աստուծոյ»²⁰:

Սա Պաղտասար Դպրի կողմից կարեւոր նորամուծութիւն էր հայոց լեզուի քերականութեան դասաւանդման ասպարէզում: Ուշագրաւ են գրքի վերջում զետեղուած հարց ու պատասխանները, որոնք մանկավարժ-քերականը շարադրել է՝ մատուցուող գիտելիքները մանուկների յիշողութեան մէջ աւելի լաւ ամրակայելու համար: Ահա մի փոքրիկ նմուշ գրքի այդ հատուածից, որի շնորհիւ, յիշաւի, «ընթերցողի առաջ վերականգնւում է միջնադարեան դպրոցի պատկերը, ուսուցչի եւ աշակերտի դերը, դասի ընթացքը»²¹:

«Ձեւն քանի՞ է:

«— Երեք: պարզ, բարդ, յարաբարդ: Ինչպէս՝ գարի, գարեհաց, գարեհացակեր:

«— Տեսակն քանի՞ է:

«— Երկու: նախատիպ, ածանցեալ: Ինչպէս՝ ծով, ծովային, հող, հողերդէն եւ այլն:

«— Ածանցեալներու վերջերն քանի՞ են:

«— Շատ են:

«— Սերտե՞ր ես զամէնն:

«— Հրամե՛ր ես:

«— Ըսէ տեսնեմ...»²²

Գում—Գափուկի դպրատանը Պաղտասար Դպիրն աշակերտել են ժամանակի մի շարք խոշոր հայ մտաւորականներ, որոնց մէջ են Սիմէոն Երեւանցին, Պետրոս Բերդումեանը, Թագևոր Վարժապետը, Յարութիւն Բասենցին եւ ուրիշներ²³։ Այս փաստից ելնելով՝ Յ. Մրմըրեանն իրաւամբ եզրակացրել է, որ «ըստ այսմ՝ գրականութեան դարագլուխ մը բացած է այս անշուք Պաղտասար Դպիրը, որով կը կշռէ՝ գէթ գրականօրէն՝ ջոջ ամիրայ մը»²⁴։

Բ. ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆԸ

Պաղտասար Դպիր մանկավարժական գործունէութիւնը սերտօրէն կապուած է եղել նրա հրատարակչական գործունէութեանն ու ստեղծագործական աշխատանքին։ Սա անշուշտ չի նշանակում, թէ նրա հրատարակչական գործունէութիւնը միտուած է եղել սոսկ դպրոցական կարիքները հոգալուն։ Հաւաքելով, խմբագրելով ու հրատարակելով տասնեակ կրօնական, իմաստասիրական ու պատմական երկեր, Պաղտասար Դպիրը նպատակ է ունեցել նաեւ ամրապնդել հայրենի հաւատն ու դաւանանքը ժողովրդի մէջ, նպաստել ազգային արժանապատուութեան, ինքնագիտակցութեան ու մտաւոր մակարդակի բարձրացմանը։ Դա համապատասխանում էր ազգային հոգեւոր գերագոյն իշխանութեան ծրագրերին, որոնց կենսագործողներն էին արեւմտահայ իրականութեան մէջ Երուսաղէմի եւ Կ. Պոլսի պատրիարքները։

Պաղտասար Դպիրն իր հրատարակչական գործունէութիւնը սկսել է 1717 թուականից, երբ Կ. Պոլսի պատրիարք էր ընտրուել Յովհաննէս Կոլոտ Բաղիշեցին, իսկ Երուսաղէմի պատրիարք՝ Գրիգոր Շղթայակիր Շիրվանցին։ Ահա այս երկու հայրենանուէր պատրիարքների հովանու ներքոյ է Պաղտասար Դպիրը ծաւալել հիմնականում ինչպէս իր մանկավարժական՝ այնպէս էլ հրատարակչական գործունէութիւնը։

Իր հրատարակած գրքերի համար Պաղտասար Դպիրն ինքը հայթայթել է լաւագոյն բնագրեր, համեմատել դրանք, խմբագրել ու սրբագրել եւ աչալուրջ հետեւել տպագրութեան ընթացքին։ Այդ գրքերում նա յաճախ զետեղել է գիտական ու խմբագրական բնոյթի առաջաբաններ, վերջաբաններ, ծանուցումներ, յիշատակարաններ, կազմել է առարկայական եւ այլբէնական ցանկեր, ինչպէս նաեւ տպագրել իր հեղինակած զանազան ներբողները, քառեակները ու երկտողեակները, ըստ ամենայնի նպաստելով ընթերցողին՝ աւելի լաւ ընկալելու տուեալ նիւթը, եւ աւելի լաւ ճանաչելու տուեալ հեղինակին։

Պաղտասար Դպիր իր կազմած ու խմբագրած գրքերը հիմնականում

հրատարակել է Կ. Պոլսի երկու խոշոր տպագրիչների՝ Գրիգոր Մարգուհանեցու եւ Աստուածատուր Կոստանդնուպոլսեցու տպարաններում: Նրա հրատարակած մեզ յայտնի առաջին գիրքը լոյս է տեսել Աստուածատուրի տպարանում, 1717 թուականին: Դա 800 երկսիւն, զարդափակ էջերով եւ ընտիր տպագրութեամբ մի ժողովածու է, որի հիմնական բովանդակութիւնն է կազմում Կիւրեղ Աղեքսանդրացու Գիրք Պարապմանցը, Աթանաս Աղեքսանդրացու Թուղթ առ Եպիկտիմոն եւ Գրիգոր Տաթեւացու Լուծմունք Ի Պարապմունս Սրբոյն Կիրոլի երկերի հետ մէկտեղ: Բոլոր այդ երկերը տպագրուել են առաջին անգամ՝ մի քանի ձեռագրերի համեմատութեամբ: Դրանցից մէկը, որ հիմք—օրինակն է եղել, ինչպէս իմանում ենք Պաղտասար Դպրի յիշատակարանից²⁵ էջմիածնից Կ. Պոլիս է ուղարկել կաթողիկոս Աստուածատուր Համադանցին՝ զայն տպագրելու յանձնարարականով: Հայոց կաթողիկոսն իրեն համարելով Կիւրեղ Աղեքսանդրացու դաւանակիցը՝ նախանձախնդիր է եղել այդ գրքի տպագրութեան, որը, Լէոյի խօսքերով ասած, «դարձեալ պիտի հաստատէր, թէ հայերը հերձուածող ու հերետիկոս չեն»: Գրքի տպագրական ծախսերը հոգալու համար Յովհաննէս եւ Գրիգոր Պատրիարքները հանգանակութիւն են կազմակերպել, «յորդորելով զեղբարս յողորմութիւն»: Դա, յիշաւի, «առաջին հրատարակչական ընկերութիւնն է հայերիս մէջ»²⁶:

Իր կատարած «ծանր ու դժուար» աշխատանքի մասին Պաղտասար Դպիրը տեղեկացրել է յիշատակարանում, ասելով. «սրբագրեցեալ յոլով եւ անհանգիստ մըտառական աշխատանք բազում անգամ ընթերցման եւ ստուգեցեալ ի քանի մի ինչ փորձ եւ ընտիր օրինակաց»: Գրքի տարբեր էջերում նա տպագրել է իր մի քանի ընտիր ներբողները²⁷, որոնցից երկուսը ձօնուած են Կիւրեղ Աղեքսանդրացուն: Նա է հեղինակել նաեւ գրքի առաջաբանը՝ «Աստուծով հանդերձ բան առ վերծանողսդ բարեմիտ» խորագրուած²⁸:

Ինչպէս ծանուցուած է գրքում՝ նոր—նոր հրապարակ ելած այդ գրքին հետեւել է Յովհան Ոսկեբերանի Մեկնութիւն Սրբոյն Աւետարանին, Որ Ըստ Յօհաննու երկը, «որոյ տըպեցումն ըզկէսն անցեալ է եւ յաւարտ մօտեցեալ»²⁹: Եւ իսկապէս, նոյն 1717 թուականին, այս անգամ Գրիգոր Մարգուհանեցու տպարանում, լոյս է տեսնում Յովհան Ոսկեբերանի նշուած աշխատութիւնը, որը 1112 թուականին թարգմանել է Կիրակոս վարդապետ Դրազարկցին: Այս գործն էլ առաջին անգամ տպագրել է Պաղտասար Դպիրը: Այս անգամ էլ մեր առջեւ մի ծաւալուն ու շքեղ հրատարակութիւն է, խնամքով կազմուած մի բնագիր³⁰: Ըստ Պաղտասար Դպրի յիշատակարանի՝ տպագրութեան համար հիմք է ծառայել մի ընտիր ձեռագիր օրինակ, որը գրչագրուած է եղել «ի վաղուց հետէ, ի լաւ եւ ընտիր օրինակէ, ի ձեռն արհեստագէտ եւ ուղղագիր նօտարի ուրումն Երեմիա

վարդապետի»։ Այս անգամ էլ Պաղտասար Դպիրը չի բաւարարուել մէկ օրինակով եւ գտել է մէկ այլ «ընտիր եւ սրբագրեցեալ համանման եւ միատիպ օրինակ ... գրեցեալ յերկրին Կիրիկիոյ, ի սահմանս տանն Սրսայ, ձեռամբ տէր Ղազար քահանայի արհեստաւոր գրչի»։ Եւ այս անգամ էլ նա բնագիրը պատրաստել է եւ հրատարակել, իր իսկ խօսքերով ասած, «բազում զգուշական քննութեամբ եւ սրբագրական աշխատութեամբ»։ Խոյս տալով իր անուան յաճախակի յիշատակումից, Պաղտասար Դպիրն ամենավերջում միայն դիմել է ընթերցողին հետեւեալ կարճառօտ խնդրանքով, որպիսիք հանդիպում են նաեւ յաջորդ մի շարք հրատարակութիւններում. «Հուսկ յետոյ քան զամենեսին զբազմաշխատ սրբագրող սրբոյ մատենիս՝ գյոզնամեղ Պաղտասար չնչին Դպիրս միով եւեթ հայրմերիւ յիշատակել առ Քրիստոս մի՛ դանդաղէք»³¹։ Ընթերցողին օգնելու համար Դպիրը գրել է նաեւ մի վերջաբան՝ «Վերջաբանութիւն սրբագրողի սրբոյ մատենիս՝ առ եղբարս վերծանօղս» խորագիրով³², ինչպէս նաեւ Յովհան Ոսկեբերանին ներկայացնող ներբողներ³³։ Գրքի վերջին էջերը զբաղեցնող այդ ներբողները լոյս են տեսել որոշ վրիպակներով։ Այդ կապակցութեամբ Պաղտասար Դպիրը 1721 թուականին լոյս տեսած Աղամարքի յիշատակարանում ցաւով նշել է այդ փաստը, յոյս յայտնելով, որ մէկ այլ առիթով կը վերահրատարակի դրանց ճշգրտուած բնագրերը³⁴։ Աւելացնենք նաեւ, որ Պաղտասար Դպրի հրատարակած այս երկրորդ երկը ներբողներով հանդերձ ժԸ․ դարում գրչագրուել է եւ պահպանուում է Զմմառի վանքի մատենադարանում³⁵։

Սեզ յայտնի յաջորդ գիրքը, որ խմբագրել ու հրատարակել է Պաղտասար Դպիրը, Զենոբ Գլակի (Յովհան Մամիկոնեան) Պատմութիւն Տարօնյ երկն է՝ լոյս տեսած 1719 թուականին, Գրիգոր Մարգուանեցու տպարանում։ 268 զարդափակ էջերից բաղկացած եւ բաւական ճաշակով ձեւաւորուած այս գիրքը տպագրութեան է յանձնարարել եւ ծախսերը հոգացել է Յովհաննէս Կոլոտը։ Սա փաստօրէն Պատմութիւն Տարօնյ երկի առաջին հրատարակութիւնն է եւ ունի աղբիւրագիտական խոշոր արժէք։ Դեռեւս 1709 թուականին Պաղտասարի ուսուցիչ Աստուածատուր Աղաւնու ջանքերով եւ նոյն Գրիգոր Մարգուանեցու տպարանում՝ նոյնպէս առաջին անգամ հրապարակ է հանուել Ագաթանգեղոսի Հայոց Պատմութիւնը, որպէսզի «հայերը կարդան, հասկանան, որ իրենք դաւանում են Գրիգոր Լուսաւորչի դրած հաւատը ու կարողանան պատասխաններ տալ հաւատափոխներին։ Նոյն նպատակով է, որ 1719ին հրատարակուում է Զենոբ Գլակը»³⁶։ Այս երկի համար էլ Պաղտասար Դպիրը գրել է անհրաժեշտ տեղեկութիւններ հաղորդող առաջաբան³⁷։ Ելնելով գրքի բովանդակութիւնից եւ նրանում արծարծուած ազգային, լուսաւորչական գաղափարաբանութիւնից՝ Պաղտասար Դպիրն այստեղ զետեղել է ընդարձակ ներբողներ՝

ձօնուած Տարօնի Իննականեան վանքի (Մշոյ Սուրբ Կարապետ) հովանաւոր Յովհաննէս Մկրտչին եւ Գրիգոր Լուսաւորչին³⁸։ Ի դէպ՝ վերջինիս նուիրուած ներբողը Պաղտասար Դպիրը գրել է դեռեւս 1709 թուականին, ինչպէս ենթադրել ենք, Ագաթանգեղոսի Պատմութեան հրատարակութեան առթիւ։

Պաղտասար Դպրի կազմած եւ հրատարակած այս հատորը, ներբող-ներով հանդերձ, վերահրատարակուել է Կալկաթայում՝ 1814 թուականին։ Կայ նաեւ այդ հրատարակութիւնից արտագրուած մի գրչագիր օրինակ Ամստերդամ, 1758 թուակիր³⁹։

1719 թուականին Պաղտասար Դպրի խմբագրութեամբ Աստուածատուրի տպարանում լոյս է տեսնում նաեւ մի Ժամագիրք, որը բովանդակում է հասարակաց աղօթքներ՝ «Ըստ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ»։ 576 երկսիւն եւ զարդափակ էջեր ընդգրկող, զարդանախշերով ու փորագիր պատկերներով հարուստ այս գիրքն էլ Կ. Պոլսի հրատարակչական լաւագոյն նմուշներից է, որին իր նշանակալից նպաստն է բերել Պաղտասար Դպիրը, որ աղաչում է իր յիշատակարանում «նաեւ զսրբագրող գրքոյս զՊաղտասար Դպիրն յիշեալիք ի Տէր»⁴⁰։

1720 թուականին Կ. Պոլսում էջմիածնի նուիրակ Պետրոս Վարդապետ Աստապատցին Գրիգոր Մարգուկանեցու տպարանում ձեռնարկել է տպագրել Գրիգոր Տաթեւացու Գիրք Հարցմանցը, սակայն ինչ-ինչ պատճառներով գրքի տպագրութիւնը մնացել է անաւարտ, եւ լոյս է տեսել ընդամէնը 124 էջ։ Շուրջ մէկ տասնամեակ յետոյ միայն՝ 1729—1730 թուականներին հնարաւոր է լինում Աստուածատուր Կոստանդնուպոլսեցու տպարանում իրագործել Տաթեւացու այդ երկի ամբողջական հրատարակութիւնը, որ բաղկացած է 808 երկսիւն եւ զարդափակ էջերից։ Այս գիրքը եւս խմբագրել է Պաղտասար Դպիրը, որը վերջում թողել է հետեւեալ քառատողը․

Ներել մաղթեմ աղերս արկեալ,
Որ ինչ ի սմա սըխալ գըտեալ,
Ո՛չ գիտելոց եւ ո՛չ տեսեալ,
Կամ ըստ հընոցն այնպէս թողեալ⁴¹։

Ինչպէս տեղեկանում ենք գրքի յիշատակարանից⁴², բացի նախորդ անաւարտ հրատարակութեան համար ունեցած հիմք—օրինակից՝ Պաղտասար Դպիրը ձեռք է բերել նաեւ երկու այլ հին ձեռագիր օրինակներ՝ «օժանդակ սրբագրութեան» համար։

Պետրոս Վարդապետ Աստապատցին կատարելով Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի հրամանը, 1720—1723 թուականներին Յովհաննէս եւ Գրիգոր

Պատրիարքների աջակցութեամբ Աստուածատուրի տպարանում ձեռնարկում է մէկ այլ եկեղեցական ստուարածաւալ գրքի՝ Հարանց Վարքի հրատարակութիւնը (568 երկսիւն գծափակ էջ)։ Սա եւս խմբագրել է Պաղտասար Դպիրը, որի մասին գրքի յիշատակարանում ասուած է. «Եւ եւս առաւել յիշեցէք առ Տէր զշնորհալի եւ զհանճարամիտ Տիրացու Պաղտասարն, որ է սրբագրիչ տպագրատանն այնորիկ, յորում գիրքս տպեցաւ, եւ զսոյն գիրքս եւս նա սրբագրեաց բազում աշխատութեամբ»⁴³։

1721 թուականին Պաղտասար Դպիրը հրատարակել է միջնադարեան եւս մէկ խոշոր գրական յուշարձան՝ Առաքել Սիւնեցու Աղանգիրքը, որի մասին խօսք եղաւ վերեւում։ Սա եւս այդ գործի առաջին հրատարակութիւնն է եւ ունի 288 գծափակ էջ։ Յատկանշական է, որ տպագրութեան համար հիմք ծառայած ձեռագիր օրինակում երկը վերագրուած է եղել Առաքել Բաղիշեցուն, սակայն բանիբուն հրատարակիչը ճշդել է հեղինակի հարցը եւ իր յիշատակարանում նրա մասին յայտնել որոշ տեղեկութիւններ⁴⁴։

Պաղտասար Դպրի խմբագրած Աղանգիրքը վերահրատարակուել է 1799 թուականին Կ. Պոլսում, Մատթէոս Դպրի տպարանում։ Վերջինիս յիշատակարանում ասուած է, որ գիրքը տպագրւում է «ըստ օրինակի սրբագրեցելոյ Տիրացու Պաղտասար ծերունազարդ Դպրէ Կեսարացւոյ, արդէն առ Տէր հանգուցելոյ»⁴⁵։

1722 թուականին Պաղտասար Դպիրը մասնակցել է մի մեծադիր ու մեծածաւալ եւ 976 երկսիւն ու զարդափակ էջ բովանդակող գրքի հրատարակութեանը։ Դա չքեղ տպագրութեամբ մի ճաշոց է՝ «գեղեցկատիպ եւ վայելուչ, գաղափարեցեալի մատենից հնոց թագաւորացն Հայոց»։ Գիրքը տպագրուած ունի Պաղտասար Դպրի մի ներբողը՝ ձօնուած Մարիամ Աստուածածնին⁴⁶։

Յաջորդ՝ 1723 թուականին Դպիրը հրապարակ է հանում միանգամից երեք գիրք, երեքն էլ իր հեղինակութեամբ. վերոյիշեալ Շահաւետը եւ Այբբեմարանը, այլեւ իր տաղերի առաջին ժողովածուն՝ Տաղարան Փոքրիկը⁴⁷։

Պաղտասար Դպրի յաջորդ խոշոր հրատարակչական աշխատանքը 1726 թուականին Գրիգոր Մարգուանեցու տպարանում լոյս տեսած 431 երկսիւն զարդափակ էջով Նարեկն է⁴⁸։ Գրիգոր Նարեկացու Ողբերգութեան Մատենանի նախորդ հրատարակութիւնը իրագործուել էր դարձեալ Կ. Պոլսում, 1700—1702 թուականներին⁴⁹։ Սակայն այդ հրատարակութիւնն արդէն սպառուած լինելով, եւ հաշուի առնելով գրքի մեծ պահանջարկն ու կարեւորութիւնը՝ Յովհաննէս եւ Գրիգոր Պատրիարքները ձեռնարկել են մի նոր հրատարակութիւն, որը շահեկանօրէն տարբերուում է նախորդից։ Բնագրի պատրաստումն ստանձնել է Պաղտասար Դպիրը, որը նախորդ

տպագիր օրինակից զատ ձեռքի տակ է ունեցել, ինչպէս վկայել է իր յիշատակարանում, բազում լաւ ձեռագիր օրինակներ եւ ինքն իսկ յայտնաբերել է «Հին օրինակ մի, որ գեր ի վերոյ էր, քան զայլսն. յորմէ բազում ինչ սխալանս եւ պակասութիւնս բառից եւ բանից ուղղեցաք...»⁵⁰: Այդ օրինակների հիման վրայ էլ Պաղտասար Դպիրը կազմել է Նարեկի քննական բնագիրը, «բազմաշխատ երկամբք սրբագրութեան զայլ եւ ալ օրինակսն ընդ միմեանս համեմատելով»: Բացի Ողբերգութեան Մատեանից՝ Պաղտասար Դպիրը նախորդ հրատարակութեան հետեւութեամբ տպագրել է նաեւ Գրիգոր Նարեկացու ներբողեանները, գանձերը եւ ալ գործեր: Այս հրատարակութիւնը եւս բացւում է նրա առաջաբանով, որ կրում է «Նախերգաբար՝ առ ջերմեռանդ ընթերցողսդ» խորագիրը, եւ մի ոտանաւորով, որ Սուրբ Հոգուն ուղղուած աղերս է՝ գրքի հրատարակութիւնը բարեյաջող աւարտելու համար:

Նոյն 1726 թուականին Պաղտասար Դպիրն իրագործել է մէկ ալ ղժուարին ու կարեւոր հրատարակչական ծրագիր, դարձեալ գտնելով Յովհաննէս Կոլոտի աշակցութիւնը: Նոսքը նրա խմբագրած Մաշտոցի մասին է, որի տպագրութիւնը եղել է Պաղտասար Դպրի անմիջական նախաձեռնութիւնն ու բաղձանքը, քանի որ, ինչպէս ինքն է վկայել յիշատակարանում (էջ 376—379), «ի վաղուց հետէ տեսանելով զբազում սխալանս բառից եւ բանից ի մէջ Մաշտոցացն, մեծագոյն սուգ լինէր սրտիս. թէ զի՞ ոչ ումէք փոյթ լինի ուղղել զնոսա: Եւ ըղձայի հանապազ սրբագրել զՄաշտոց մի եւ նոր տալ տպել ի փառս անւան մեծին Աստուծոյ եւ ի քաւութիւն բազում յանցանաց իմոց»⁵¹: Գտնելով Մաշտոցի հինգ ընտիր օրինակներ, նա բաղդատել է դրանք «բազում աշխատութեամբ եւ անհանգիստ տքնութեամբ», ուղղելով սխալները, որոնց մի մասն, ինչպէս նշել է նա, «այնպիսիք են, որ հաւատոյ վնաս բերեն»: Եւ իր մանրազնին ու գիտական աշխատանքից յետոյ Պաղտասար Դպիրը յորդորել է ընթերցողին հետեւորդ լինել գիտութեան, «զի գիտութիւն լոյս է եւ տգիտութիւն՝ խաւար. մի՛ եղիցի մեզ թողուլ զլոյսն եւ զհետ երթալ խաւարի»: Ծանօթանալով Պաղտասար Դպրի կազմած բնագրին, Յովհաննէս Կոլոտը նշել է, որ այն «ըստ ամենայնի լի է ուղղագրութեամբ»⁵², ուստի յանձնարարել է այն տպագրութեան եւ իր պատրիարքական կնիքով հաստատել որպէս գործող ծիսարան: Գրքի մէջ Դպիրը գետեղել է նաեւ իր երկու մահերգական ողբերը...⁵³: Այս Մաշտոցը հրատարակչի նորամուծ հեղինակային ողբերով հանդերձ բազմիցս վերահրատարակուել է եւ գրչագրուել:

Պաղտասար Դպիրն է խմբագրել նաեւ 1727 թուականին լոյս տեսած Կիւրեղ Երուսաղէմացու Կոչումն Ընծայութեան գիրքը, որի տպագրութիւնը Յովհաննէս եւ Գրիգոր Պատրիարքների յանձնարարութեամբ ձեռնարկել է Կ. Պոլսի մէկ ալ նշանաւոր տպագրիչ՝ Մարտիրոս Սարգսեանը:

Վերջինս, ինչպէս արդէն ասել ենք, եղել է Պաղտասար Դպրի աշակերտը: Այս գիրքը եւս Կ. Պոլսի լաւագոյն հրատարակութիւններէց է՝ 592 զարդափակ էջերով, նախազարդերով ու փորագիր պատկերներով: Յիշատակաւորում կարդում ենք. «յիշեսլիք եւ զսրբագրող սուրբ մատենիս զտիրացու Պաղտասարն՝ զվարժիչն իմ եւ զծնողսն նորին. եւ զորդեակն իւր տիրացու Արսէնն. որ բազում աշխատանս կրեաց ի վերուղղումն սխալանաց սորին»⁵⁴: Դպրի խմբագրած այս գիրքն էլ վերահրատարակուել է 1832 թուականին՝ Վիեննայում:

Կիւրեղ Երուսաղէմացու գրքից անմիջապէս յետոյ Պաղտասար Դպիրը Յովհաննէս Կոլոտի յանձնարարութեամբ հրատարակութեան է պատրաստել իմաստասիրական երկերի մի ժողովածու, որը լոյս է ընծայուել 1728ին՝ Աստուածատուրի տպարանում: Գիրքն ընդգրկում է Սիմէոն Զուղայեցու Տրամաբանութիւնը, ինչպէս նաեւ Պորփիրի ու Դաւիթ Անյաղթի որոշ երկեր: Բոլոր այդ երկերը նոյնպէս տպագրուել են առաջին անգամ: Գրքի տարբեր էջերում Պաղտասար Դպիրը զետեղել է իր մի շարք քառեակներն ու երկտողեակները, իսկ Սիմէոն Զուղայեցու Տրամաբանութեան համար գրել է մի արժէքաւոր վերջաբան⁵⁵: Բացի այդ կատարել է նաեւ Դաւիթ Անյաղթի Վերլուծութիւն Ներածութեան Պորփիրի երկի համառօտագրութիւնը, որին հետեւում է երկու քառատող.

Տըպել տըւողի գըրքոյս,
Մեղօք լըցելոյ հիքոյս,
Զընչին Պաղտասար Դըպրիս
Հայցեմ տալ մէկ ողորմիս:

Նաեւ տըպագրողի սորին,
Մահտեսի Աստուածատուրին,
Հանդերձ որդւով Յօհաննիսիւ
Եւ մըշակիւրն Պետրոսիւ⁵⁶:

Պաղտասար Դպրի կազմած եւ հրատարակած այս իմաստասիրական ժողովածուն լայն տարածում է գտել, բազմիցս զրչագրուել է եւ վերահրատարակուել է Կ. Պոլսում 1794 թուականին:

Ինչպէս նշեցինք, 1729 թուականին Պաղտասար Դպիրը սրբագրել է Գրիգոր Տաթեւացու Գիրք Հարցմանցը: Իսկ յաջորդ տարին, 1730ին, նա որպէս սրբագրիչ յիշուում է Գրիգոր Մարգուկանեցու տպագրած մեծածաւալ Յայամատուրքի յիշատակարանում. «Այլեւ յիշեսլիք ի Տէր զսրբագրող օրինակի սուրբ մատենիս՝ զյոգնիմաստ եւ զխոհմամիտ զկոստանդնուպօլսեցի զՊաղտասար Դպիրն»⁵⁷: Նոյն այդ ժամանակ Աստուածատուրի

տպարանում հրատարակում է *Խոսրով Անձեւացու Մեկնութիւն Աղօթի-
9ը*, որի յիշատակարանում Պաղտասար Դպիրը ներկայանում է թէ՛ իբրեւ
սրբագրող եւ թէ՛ «աշխատող ցանկի»⁵⁸։ Ուշագրաւ է, որ իր կազմած ցան-
կից յետոյ հմուտ բանասէր—բնագրագէտը ծանուցել է, որ գրքում ընդգր-
կուած մեկնութիւններից մէկը թէեւ բնագրին հետեւելով տպագրել է *Խոս-
րով Անձեւացու անունով*, սակայն յետոյ ճշգրել է, որ հեղինակը մէկ ուրիշ
վարդապետ է, իր ենթադրութեամբ՝ Ներսէս Լամբրոնացին։

Նշեցինք, որ 1728 թուականին Պաղտասար Դպիրը Սիմէոն Զուղայե-
ցու Տրամաբանութեան հետ մէկտեղ հրատարակել է նաեւ *Դաւիթ Անյաղ-
թի Առածք Հիմզը եւ Վասն Բաժանմանը*։ Երեք տարի անց դարձեալ Յով-
հանէս եւ Գրիգոր Պատրիարքների յանձնարարութեամբ եւ ծախսերով՝
Պաղտասար Դպիրը հրատարակել է *Դաւիթ Անյաղթի Գիրք Սահմանա-
9ը*⁵⁹։ Տպագրութեան համար նա ունեցել է երկու ձեռագիր օրինակ, որոն-
ցից մէկը՝ մագաղաթեայ մի հին գրչագիր։ Այս անգամ էլ նա ոչ միայն
խնամքով պատրաստել է բնագիրը, այլեւ կազմել այբբէնական—առարկ-
այական ցանկ, չարադրել Դաւիթ Անյաղթի կենսագրութիւնը, տպագրել
նրան ձօնուած իր մի ներբողը եւ Դաւթի «Ամենայն չար տանջելի» երկի
բանաստեղծական մշակումը։ Ըստ այսմ՝ Պաղտասար Դպիրն է պատկա-
նում միջնադարեան հայ մեծ փիլիսոփայի երկերի առաջին հրատարակչի
պատիւը։

1734 թուականին Պաղտասար Դպրի անունը յիշատակուած է Գրի-
գոր Մարգուանեցու հրատարակած Յոհան Ոսկեբերանի Ներբողեանքի
յիշատակարանում, ըստ որի Մարգուանեցին երկար ժամանակ երազել է
տպագրել այդ երկը եւ միայն քսանհինգ տարի անց դրա գրչագիր օրինա-
կը գտել է «մերձ տիրացու Պաղտասար շնորհալի Դպրին»⁶⁰։ Ըստ երեւոյ-
թին, իր իսկ տրամադրած բնագրի հրատարակութեանը Պաղտասար
Դպիրը որոշակի մասնակցութիւն է ունեցել։

Նոյն 1734 թուականի Յուլիսի 31ին Պաղտասար Դպիրը Աստուածա-
տուրի տպարանում հրապարակ է հանել իր տաղերի երկրորդ ժողովա-
ծուն⁶¹, իսկ 1735ին՝ ԺԲ. դարի հայ մատենագիր Իզնատիոս Սեւեռնցու
Մեկնութիւն Սրբոյ Աւետարանին, Որ Ըստ Դուկասու երկը՝ 452 երկսիւն
եւ զարդափակ էջերով։ Դպիրը մի հնագիր օրինակի հիման վրայ պատ-
րաստել է երկի բնագիրը, կազմել մի ծաւալուն այբբէնական—առարկա-
յական ցանկ եւ չարադրել հեղինակին ու նրա գործը ներկայացնող փաս-
տալից վերջաբան. «Յայտարարութիւն ինչ առ ընթերցող եղբարսդ վասն
սրբոյ մատենիս եւ հեղինակի սորին եւ տպեցման»⁶² խորագրով։ Պաղտա-
սար Դպրի հրատարակած այս գիրքը վերստին տպագրուել է Կ. Պոլսում
1824 թուականին։

1736—1738 թուականներին դարձեալ Աստուածատուրի տպարանում

հրապարակ է հանուել Պաղտասար Դպրի երկհատոր Բերականութիւնը⁸³։ Այդ ընթացքում նոյն տպարանը լոյս է ընծայել մէկ այլ գիրք՝ Գրիգոր Լուսաւորչի Յաճախապատումը՝ 360 երկսիւն եւ զարդափակ էջով, որի բնագիրը նոյնպէս առաջին անգամ հրատարակել է Պաղտասար Դպիրը մի քանի ձեռագիր օրինակների հիման վրայ։ Այնտեղ լրամշակելով՝ նա տպագրել է Լուսաւորչին ձօնուած իր երկարաչունչ ներբողը⁸⁴, որը գրել էր 1709ին եւ առաջին անգամ հրատարակել 1719 թուականին՝ Զենոբ Գլակի Պատմութեան մէջ։ Այս գիրքն էլ, Դպրի ներբողով հանդերձ, վերահրատարակուել է Կ. Պոլսում 1824 թուականին։

Պաղտասար Դպիրն, ըստ երեւոյթին, իր որոշ նպաստն է բերել նաեւ 1717—1737 թուականներին Աստուածատուր Կոստանդնուպոլսեցու եւ Գրիգոր Մարգուանեցու տպարաններում լոյս տեսած միւս գրքերի, կամ դրանց մի մասի, հրատարակութեան գործին։

1738—1741 թուականներին Կ. Պոլսի տպարաններում լոյս տեսած մեզ յայտնի գրքերից եւ ոչ մէկի մէջ յիշատակուած չէ Պաղտասար Դպրի անունը։ Ինչպէս ենթադրել ենք, նա հենց այդ տարիներին է գտնուել թիապարտութեան մէջ, որտեղից ազատուել է 1741—1742 թուականներին։ 1742 թուականին նա Կ. Պոլսի նոր պատրիարք Յակոբ Նալեանի յանձնարարութեամբ հրատարակել է Գրիգոր Սկեւռացու Գիրք Աղօթիցը՝ 192 զարդափակ էջով։ Այստեղ տպագրուած են նրա երեք մաղթական տաղերը⁸⁵, որոնցից մէկում նա վկայել է իր բանտից ազատուելու մասին։

Նոյն 1742 թուականին Պաղտասար Դպիրը լոյս է ընծայել նաեւ իր հեղինակած Կրթութիւն Բրիստոնէական հայատառ թուրքերէն գիրքը⁸⁶, որը վերահրատարակուել է մի քանի անգամ։ Մէկ տասնեակից աւելի հրատարակութիւն է ունեցել նրա հեղինակած միւս հայատառ թուրքերէն գիրքը՝ Պոլ Պատմութիւնը...⁸⁷, որի առաջին հրատարակութեան տարեթիւը յայտնի չէ։

Պաղտասար Դպիրը հինգ գրչագիր օրինակների հիման վրայ կազմել է նաեւ ԺԲ. դարի մէկ այլ հայ մատենագրի՝ Սարգիս Շնորհալու Մեկնութիւն Եօթն Ողթոցն Կաթողիկէից մեծածաւալ երկի քննական բնագիրը, որը 1743 թուականին լոյս է ընծայել Կ. Պոլսի մէկ այլ նշանաւոր տպագրիչ՝ Աբրահամ Թրակացին։ Դպիրն է կազմել նաեւ գրքի ցանկը, որից յետոյ տեղադրել է իր յիշատակարանը, աղաչելով յիշել «գաշխատող սակաւուկ ցանկիս եւ սրբագրող օրինակի սուրբ մատենիս»՝ զՊաղտասար Դպիր Կեսարացի եւ Բիւզանդեցի»⁸⁸։ Հետաքրքիր է, որ այս գիրքը, ըստ երեւոյթին ելնելով պահանջարկից, մէկ տարի անց՝ 1744ին, նոյնութեամբ վերահրատարակուել է նոյն տպարանում։ Գիրքը վերահրատարակուել է նաեւ 1826 թուականին Կ. Պոլսում։

Իր կեանքի եօթներորդ տասնամեակը թեւակոխած Պաղտասար

Դպիրն, անշուշտ, չէր կարող նախկին եռանդով ու արդիւնաւէտութեամբ շարունակել իր հրատարակչական գործունէութիւնը: Ուստի եւ իր կեանքի վերջին տասնհինգ տարին նա աւելի շատ անց է կացրել գրական եւ գիտական գործունէութեամբ եւ իր երկերի հրատարակութեամբ: Այսպէս, 1752 թուականին նա «Նորապէս» շաբաղընով վերահրատարակել է իր Բարեագիրքը, որի առաջին հրատարակութեան տարեթիւը յայտնի չէ: Նոյն այդ ժամանակ պէտք է հրատարակուած լինի նաեւ նրա տաղերի երրորդ ժողովածուն՝ Տաղարանիկ Սիրոյ եւ Կարօտանացը: 1753 թուականին նա տպագրել է իր Յանկգիրք Նոր Կտակարանին աշխատութիւնը, իսկ 1760ին՝ աշխարհաբար Բերականութիւնը:

Այսպիսով, ուրեմն, իր շուրջ կէսդարեայ գրահրատարակչական գործունէութեան ընթացքում Պաղտասար Դպիրը կազմել, խմբագրել եւ հրատարակել է երեք տասնեակից աւելի գրքեր, հանդիսանալով մի քանի խոշոր պատմական եւ իմաստասիրական երկերի առաջին հրատարակիչը: Նրա այս բեղմնաւոր եւ ազգանպաստ գործունէութիւնը եւս բարձր է գնահատուել իր ժամանակակիցների ու յաջորդների կողմից, որոնք մեծարել են նրան՝ համարելով «հանճարամիտ», «յոզնիմաստ», «խոհեմամիտ», «նրբածանոյց գրող մտաց» եւ «ժամանակակից մատենագրական հրատարակութեանց Մենտօր»:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Սկիզբը տես՝ Հենրիկ Բախչինեան, «Պաղտասար Դպիր, կեանքը եւ գործը», *Հիւսիսեան Հայագիտական Հանդես*, գիրք Ա., Պէյրութ, 1993, էջ 54-63:
2. Պաղտասար Դպիր, *Տաղիկներ Սիրոյ եւ Կարօտանաց* [Հրատարակութեան պատրաստեցին Շուշանիկ Նազարեան եւ Ասատուր Մնացականեան], Երեւան, 1958, էջ 217:
3. Յ. Մընըրեան, *Մասնական Պատմութիւն Հայ Մեծպարուններու*, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 88:
4. Ա. Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն Հայ Դպրոցի*, Գահիրէ, 1947, էջ 576:
5. [Արտաքին գիտութիւններն էին քերականութիւնը, ճարտասանութիւնը, տրամաբանութիւնը, քուսպանութիւնը, երկրաչափութիւնը, աստղագիտութիւնը եւ երաժշտութիւնը, որոնց առաջին երեքը կը կազմէին «եռեակ գիտութիւնները», իսկ մնացեալները՝ «քառեակ գիտութիւնները», քեպտեւ ըստ Գրիգոր Տաթեւացիի *Գիրք Հարցմանցի*՝ «ի սմանէ ընթերցումն Սուրբ Գրոց եւ վարժումն արտաքին կրթութեան, տեսական իմաստից եւ գործնական արդեանց շարայարութեան: Ի սմանէ յոքմանկար նորագին տառք, եւ երաժշտական եղանակք, ... Մեկնութիւն հոգէշունչ մատենից... եւ արտաբացումն արտաքին սովեստից»: Տես՝ Ակադեմիկոս Մ. Արեղեան, *Հայոց Հին Գրականութեան պատմութիւն*, II, Պէյրութ, 1959, էջ 354. խմբ.]:
6. *Այբբէնարան եւ Քրիստոնէական*, Ամստերդամ, 1666:
7. Յիշատակարանին համար տես՝ *Այբբէնարան եւ Քրիստոնէական*, Կ. Պոլիս, [թ.ա.], էջ 68:

8. Ն. Ոսկանեան, Բ. Կորկորեան, [եւ] Ա. Սաալեան, *Հայ Գիրքը 1512–1800 Թուականներին*, Երեւան, 1988, էջ 486:
9. Պաղտասար Դպիր, *Գիրք Քերականութեան Շարադրեալ Ի Տիրացու Բաղդասար Գարե*, Կ. Պոլիս, 1736:
10. Յ. Տաշեան, *Մայր Յուցակ Հայերէն Չնագրաց Մարենադարանին Մխիթարեանց Ի Վիեննա*, Վիեննա, 1895, էջ 787: Այսուհետեւ՝ Տաշեան:
11. Յիշատակարանին համար տես՝ Կիրեղ Երուսաղէմացի, *Կոչումն Ընծայութեան* [խմբ.՝ Պաղտասար Դպիր], Կ. Պոլիս, 1727, էջ 208:
12. Տես՝ Գ. Բամպուքեան, *Յակոբ Պապրիարք Նալեան – Կեանքը, Գործերը եւ Աշակերդները*, Ստամպուլ, 1981, էջ 16:
13. Վ. Թորգոմեան, *Երեմիա Չէլէպի Քէմիւրճեանի Մզամայօլյոյ Պատմութիւն*, Վիեննա, 1913, էջ 239–240:
14. Մաշտոցեան Մատենադարան, *Չնագիր* քիւ 8216, էջ 225ա:
15. Տաշեան, էջ 118:
16. Բաբգէն Կաթողիկոս Կիլէւերեան, *Յուցակ Չնագրաց Ղալաթիոյ Ազգային Մարենադարանին Հայոց*, Ամբիլիաս, 1961, էջ 1132: Տես նաեւ՝ Անուշաւան Վրդ. Դանիւելեան, *Մայր Յուցակ Հայերէն Չնագրաց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան*, Ամբիլիաս, 1984, էջ 500:
17. Պաղտասար Դպիր, *Գրգուկս Շահաւեդ...*, Կ. Պոլիս, 1723:
18. Պաղտասար Դպիր, *Օրինակք Բարեւագրաց*, Կ. Պոլիս, 1752:
19. Պաղտասար Դպիր, *Գրքոյկ Որ Կոչի Յանկգիրք Նոր Կրթականին*, Կ. Պոլիս, 1753:
20. Պաղտասար Դպիր, *Գիրք Քերականութեան*, Կ. Պոլիս, 1760, էջ 3: Այսուհետեւ՝ *Գիրք Քերականութեան*:
21. Պաղտասար Դպիր, *Տաղիկներ Սիրոյ եւ Կարօքանաց*, Երեւան, 1958, էջ 26:
22. Հարց ու պատասխաններու ամբողջութեան համար տես՝ *Գիրք Քերականութեան*, էջ 162–174:
23. Տես՝ Գ. Պատկանեան, *Ճաղկարաղ Լիակալար Կենսագրութենէ Սրբազան Հայրապետի Ներսիսի Ե. Վեհափառ եւ Ազգասէր Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց*, մասն Ա., Չմիտնիա, 1876, էջ 11–12: Ա. Երիցեան, *Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը եւ Կովկասի Հայք*, Մասն Ա., Թիֆլիս, 1894, էջ 77: Պաղտասար Դպիր աշակերտներից է համարուել նաեւ Պետրոս Ղափանցին, սակայն Շուշանիկ Նազարեանի հաշուարկներով՝ Ղափանցին չէր կարող Գում–Գափուի մայր դպրատան աշակերտ եղած լինել: Տես՝ Շուշանիկ Նազարեան, *Պետրոս Ղափանցի*, Երեւան, 1969, էջ 9:
24. Սրմբեան, *Ժանօք*, էջ 88ի:
25. Պաղտասար Դպիր, «Յիշատակարան», տես՝ Կիրեղ Աղեքսանդրացի, եւ այլք, *Գիրք Պարապմանց, եւ այլք*, [խմբ.՝ Պաղտասար Դպիր], Կ. Պոլիս, 1717, էջ 791–793: Այսուհետեւ՝ *Գիրք Պարապմանց*:
26. Լէօ, *Երկերի Ժողովածու*, հտ., 5, Երեւան, 1986, էջ 385: Այսուհետեւ՝ Լէօ:
27. Ներբողների համար տես՝ *Գիրք Պարապմանց*, էջ 518–523:
28. Առաջաբանի համար տես՝ նոյն, էջ 2–10:
29. Նոյն, էջ 796:
30. Գործը կը բաղկանայ 982 երկսիւն եւ զարդափակ էջերից:
31. Յովհան Ոսկեբերան, *Մեկնութիւն Սրբոյն Անգարանին որ ըստ Յօհաննու*, [խմբ.՝ Պաղտասար Դպիր], Կ. Պոլիս, 1717, էջ 275:
32. Վերջաբանի համար տես՝ նոյն, էջ 972–973:
33. Ներբողներին համար տես՝ նոյն, էջ 976–978 եւ 980:
34. Առաքել Սիւնեցի, *Աղանգիրք*, [խմբ.՝ Պաղտասար Դպիր], Կ. Պոլիս, 1721, էջ 286:

- Այսուհետև՝ Առաքել Միմեցի:
35. Տես՝ Մ. Քելիշեան, *Յուզակ Հայերեն Չնուագրաց Չմմառի Վանքի Մարեննադարանին*, Վիեննա, 1964, էջ 305–309:
 36. Լեօ, էջ 384–385:
 37. Առաջաբանի համար տես՝ Պաղտասար Դպիր, «Բան սակաւոյկ առ բարեմիտ ընթերցողսդ», Չենոր Գլակ, *Պապմութիւն Տարօնոյ*, Կ. Պոլիս, 1719, էջ 2–6:
 38. Ներբողներին համար տես՝ նոյն, Բ էջակալութեան, էջ 19–29 եւ 30–43:
 39. Գրչագիր օրինակի համար տես՝ Մաշտոցեան Մատենադարան, *Չնուագիր* թիւ 3403:
 40. *Ժամագիրք*, [խմբ.՝ Պաղտասար Դպիր], Կ. Պոլիս, 1719, էջ 576:
 41. Գրիգոր Տաթեւացի, *Գիրք Հարցմանց*, [խմբ.՝ Պաղտասար Դպիր], Կ. Պոլիս, 1730, էջ 808:
 42. Յիշատակարանի համար տես՝ նոյն, էջ 790–792:
 43. *Հարանց Վարք*, [խմբ.՝ Պաղտասար Դպիր], Կ. Պոլիս, 1723, էջ 568:
 44. Առաքել Միմեցի, էջ 288:
 45. Առաքել Միմեցի, *Աղամգիրք*, Կ. Պոլիս, 1799, էջ 275–276:
 46. Ներբողին համար տես՝ *Ճաշոց* [խմբ.՝ Պաղտասար Դպիր], Կ. Պոլիս, 1727, էջ 15:
 47. Պաղտասար Դպիր, *Տաղարան Փորրիկ Պաղտասար Դպրէ Ասացեալ Զանազան Գունով*, Կ. Պոլիս, 1723:
 48. *Գիրք Աղօթից Սրբոյն Գրիգորի Նարեկացոյ Հոգեկիր Հոռպորի...*, [խմբ.՝ Պաղտասար Դպիր], Կ. Պոլիս, 1726: [Ըստ Գրիգոր Նարեկացիի *Մարեան Ողբերգութեան*ի 1985ի ակադեմական հրատարակութեան՝ Պաղտասար Դպիրի հրատարակած գործը կը կրէր «Դրունք Աղօթից. յոգնաբախանձ բանից ողբերգականաց. յանձնառութիւնք կամատրականք. եւ ցուցմունք ծածկեցելոց. հառաչանք եւ հեծութիւնք. ի դիմաց ամենից անձանց. ասացեալ սրբոյն Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի եւ ճգնատէր հսկողի. ի խորոց սրտի խօսք ընդ աստուծոյ» վերնագիրը: Տես՝ Գրիգոր Նարեկացի, *Մարեան Ողբերգութեան*, Երեւան, 1985, էջ 199–200. խմբ.]: Այսուհետև՝ *Գիրք Աղօթից*:
 49. [*Գիրք Աղօթից Սրբոյն Գրիգորի Նարեկացոյ արարեալ...*, [խմբ.՝ Մինաս Ամոնցի], Կ. Պոլիս, 1700–1702. խմբ.]:
 50. Յիշատակարանի ամբողջութեան համար տես՝ *Գիրք Աղօթից...*, 1726, էջ 427–431:
 51. Յիշատակարանի ամբողջութեան համար տես՝ *Մաշտոց*, [խմբ.՝ Պաղտասար Դպիր], Կ. Պոլիս, 1726, էջ 376–379:
 52. Նոյն, էջ 381:
 53. Նոյն, էջ 342–346:
 54. Կիւրեղ Երուսաղեմացի, Բ էջակալութեան էջ 208:
 55. [Հատորը կը բաղկանայ 352 զարդափակ էջերից եւ կ'ընդգրկէ Միմեցն Ջուղայեցիի *Տրամաբանութիւնը* եւ կարգ մը գործերը Պորփիրիի եւ Դաւիթ Անյաղբի: *Տրամաբանութիւնը* կ'աւարտի վերջաբանով մը, որուն համար տես՝ Միմեցն Ջուղայեցիի եւ այլք, *Տրամաբանութիւն*, եւ այլք, [խմբ.՝ Պաղտասար Դպիր], Կ. Պոլիս, 1728, Ա էջակալութեան էջ 292–295. խմբ.]:
 56. Այս համառօտագրութիւնն ու երկու քառեակները տես՝ նոյն, Բ էջակալութեան էջ 55–56:
 57. *Յալմատուրք*, [Սրբագրիչ՝ Պաղտասար Դպիր, տես՝ Գրիգոր Մարգուանցի], Կ. Պոլիս, 1730, էջ 711:
 58. Խոսքով Անձեւացի, *Մեկնութիւն Աղօթից*, [սրբագրիչ՝ Պաղտասար Դպիր], Կ. Պոլիս, 1730, էջ 456:

59. Դավիթ Անյաղը, **Գիրք Սահմանաց**, [խմբ.: Պաղտասար Դավիթ], Կ. Պոլիս, 1731:
60. Յովհան Ոսկեբերան, **Ներբողեանք**, [Տիպ՝ Գրիգոր Մարգուսնեցիի], Կ. Պոլիս, 1734, էջ 130:
61. Տես՝ **ծանօթ**, քիւ 47:
62. Այս բոլորի մասին տես՝ Իզմատիոս Սեւեռնցի, **Մեկնութիւն Սրբոյ Աւետարանին Որ Ըստ Ղուկասու**, [խմբ.: Պաղտասար Դավիթ], Կ. Պոլիս, 1775, էջ 430–436:
63. Պաղտասար Դավիթ, **Պարգաբանութիւն Քերականութեան Կարճառօտի եւ Գիրիմաց**, Կ. Պոլիս, 1736–1738:
64. Պաղտասար Դավիթ ներբողին համար տես՝ Գրիգոր Լուսատրիչ, **Յաճախապատում**, [խմբ.: Պաղտասար Դավիթ], Կ. Պոլիս, 1737, էջ 336–347:
65. Այս տաղերին համար տես՝ Գրիգոր Սկեւացի, **Գիրք Աղօթից**, [խմբ.: Պաղտասար Դավիթ], Կ. Պոլիս, 1742, էջ 188–191:
66. Պաղտասար Դավիթ, **Պոյ Գիրք Օլլութի Բրիսպոնէական..**, Կ. Պոլիս, 1742:
67. Պաղտասար Դավիթ, **Պոյ Պապմութիւն Գիրքի Օլլութի Գրիգորիա..**, Կ. Պոլիս, [ի.ս.]:
68. Տես՝ Սարգիս Ընօրհալի, **Մեկնութիւն Եօթն Թղթոցն Կաթողիկէից**, [խմբ.: Պաղտասար Դավիթ], Կ. Պոլիս, 1743, «Յիշատակարան»:

Հ.Բ.

PAGHTASSAR DEPIR, HIS LIFE AND WORK

(Summary)

HENRIK BAKHCHINIAN

The article is the second and last section of an essay, dedicated to the literary, compilatory and editorial work of the XVIII century Armenian grammarian, educator, editor, compiler and poet, Paghtassar Depir, who lived in Constantinople, the capital of the Ottoman Empire, and wrote, compiled and published his own works as well as those of his predecessors'. The first section of the article was published in the *Hussisian Armenologied Review*, vol. I, Beirut, 1993, pp. 54-63.

In this second section the author, Henrik Bakhchinian, analyzes both the grammatical, poetical, historiographic and editorial work of Depir and concludes that he was one of the pioneers of the Armenian Renaissance of the XIX century. He was one of the forerunners who paved the road for the growth of the Armenian literary, cultural and intellectual self-expression which, in the long run meant no less than the assertion of Armenian nationalism. To achieve this end, besides publishing various grammar books of Armenian language and prepare compilations of sundry intellectual and philosophical writings both of classical Armenian and western origin, Paghtassar Depir edited and published various hitherto unpublished Armenian manuscripts of Cyril of Jerusalem, Cyril of Alexandria, Hovhan Voskeberan (St. John Chrisostom), Arakel of Suni, Zenob Glak, Grigor of Datev, Grigor of Narek, Simon of Julfa, Davit Anhaght (Davit the Invincible), Porphurus, Khosrov of Antzev, Ignatius of Sevlar, Grigor the Illuminator, Grigor of Skevra, and Sargis Shnorhali (the Graceful). Besides these classical and medieval writers and church fathers, Depir published also the *Harantz Vark* (Patrologia), the *Mashtotz* (Book of Liturgy), the *Jamagirk* (Offcium), the *Tjashotz* (Book of Bible-reading and Prayers), and the *Haysmavourk* (Book of Saints and Hagiography) which were of prime importance if one wanted to keep intact the Armenian church traditions, hymns and chants, prayers, ceremonies and liturgy.

After examining and giving an account of Paghtassar Depir's intellectual and literary work which lasted for more than half a century and included the publication of more than thirty books, some of which were of more than one volume, Bakhchinian does rightfully conclude that it was due to this fruitful, devoted and dedicated life and work that Paghtassar Depir was respected both by his contemporaries and by those who followed them and justly was called "the mentor of the contemporary bibliographical publications" and a "well-versed intellectual".